

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

E'TIQODIY QARASHLAR ASOSIDA PAYDO BO'LGAN QARASHLAR

Mehriniso RIZOYEVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Navoiy davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti

Email: rizojeva_mexriniso@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15290880>

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek xalq og'zaki nasridagi homiy obrazlar haqida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *marosim, ma'buda, diniy e'tiqod, sakral, mifologik tasavvur, urf-odat, kult.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются образы покровителей в узбекской народной прозе.*

Ключевые слова: *ритуал, богиня, религиозная вера, сакральное мифологическое воображение, традиция, культ.*

Annotation. *This article discusses patron images in Uzbek folk prose.*

Key words: *ritual, goddess, religious belief, sacred mythological imagination, tradition, cult.*

Inson va tabiat, odamlar va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlar kishilik jamiyatining ko'p ming yillik mehnat faoliyati bilan bog'liq. Mintaqamizda yashovchi insonlarning hayotiy tajribalarida shu davr e'tiqodi aks etgan. Diniy-mifologik dunyoqarash zamirida tasavvur xosilasi o'laroq kelb chiqqan hamda o'zida mifik inonchlar mohiyatini ifoda etgan obraz va an'anaviy personajlarga e'tiqod bilan qarash hozirda ham ayrim hududlarda mavjud. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da mayda mollarga homiy sanalgan Frodat-Fshova nomi xususida fikrlarning mavjudligi kishilik jamiyatining ilk davrlarida chorvachilik bilan bog'liq kultlar insonlarning turmush tarzi uchun naqadar ahamiyatli bo'lganligidan darak beradi.

E'tiqodiy qarashlar asosida sakral qahramonlarning paydo bo'lishining tub ildizi qadimgi totemistik va shomonistik tushunchalar asosida kelib chiqqan. Folklorshunoslkda K.Imomov, B.Sarimsoqov, M.Jo'rayev, Sh.Shomusarov, J.Eshonqulov, A.Ashirov, D.O'rayeva, O.Qayumov tadqiqotlarida o'zbek xalqi turmush tarzida uchraydigan qadimiy e'tiqod va marosimlar tahliliga doir qimmatli fikr mulohazalar mavjud. Qolaversa, qardosh xalqlar folklorshunosligida N, Alekseev [1], A. Seleznyov, I. Seleznyova, I. Belich[2], A.Mirzashova [3], C.Kondibay [4] kabi olimlarning tadqiqotlarida ham chorvachilik bilan bog'liq urf-odatlar,ularning aksariyatida totemizm bilan bog'liq xususiyatlarning ustuvor

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ekanligi masalasida qimmatli mulohazalar ilgari surilgan. Shu jihatlar e’tiborga olinib, mazkur maqolada e’tiqodiy qarashlar asosida paydo bo‘lgan sakral qahramonlar, og‘zaki nasrdagi homiy obrazlar haqida mulohaza yuritilgan. Maqolada 2018-2024- yillarda Navoiy va Buxoro viloyatlarida o‘tkazgan ekspeditsiyalarida to‘plangan folklor materiallari, shuningdek, axborotchilar tomonidan berilgan ma’lumotlar jalb qilingan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, matniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Filologiya fanlari doktorlari, M.Jo‘rayev va Sh.Shomusarovlarning yozishicha, “Voqelikni badiiy idrok etish an’anasining ibtidosi sifatida qadim zamonlarda shakllangan mifologik tasavvurlar tizimi folklordagi epik janrlarning syujet silsilasi va obrazlar tarkibining yuzaga kelishiga asos bo‘lgan”[5]. Masalan, har bir kasb-hunarning o‘z piri mavjudligi to‘g‘risidagi e’tiqodiy qarashlarni o‘zida aks ettirgan homiy-obrazlar (onalar va yosh bolalarni himoya qiluvchi Umay ona, to‘quvchilar piri Bulqisarmast, yamoqchilar piri Boboyi Porado‘z, Bobo dehqon, chig‘irlar piri Noiloj bobo va Ali Chinor, qassoblar piri Jo‘mard qassob va h.k.)

O‘lkamizda Islom kirib kelguniga qadar shakllangan Cho‘pon ota ham ezgu homiy sifatida tasavvur qilinadigan sakral personajlardan biridir. Cho‘pon ota to‘g‘risidagi afsonada aytilishicha, Payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v.ning tug‘ilishlaridan bir ming yilcha oldin Samarqand shahari yerlari tekislikdan iborat bo‘lgan ekan. Aholisi esa juda inoq, tinch, totuv yashar ekan. Kunlarning birida shaharni bosqinchilar bosib olibdi. Shu davrga qadar but va ilohlarga sig‘inib yurgan aholi bosqinchilar zulmidan qutulish maqsadida o‘z ma’budlaridan, ilohlaridan yordam so‘rashibdi. Ammo, ma’budlari ularning iltijosini eshitmabdi. Shundan so‘ng shaharliklar o‘zlari sig‘ingan barcha but, haykal, sanamlarni sindirib tashlashibdi. Endi ular yolg‘iz Yaratgan Ollohdan yordam so‘rashni boshlashibdi. Yer va osmon Xudosiga ularning iltijosi yetib boribdi. Xudo yerlik aholiga yordam beribdi. Ertasi kuni dushmanlar zulmidan xalos bo‘lgan Samarqandliklar qayerdandir paydo bo‘lib qolgan ulkan tog‘ni ko‘rib qolishibdi. Tog‘dagi tosh ustida uxlab yotgan cho‘ponga ko‘zi tushgan kishilar mana shu kundan e’tiboran, cho‘ponni xaloskor va chorvachilik homiysi deya qarab, Ota sifatini qo‘shib atay boshlashibdi [6].

Qadimgi davrda yashagan kishilarning muayyan qarashlari va diniy inonchlarni o‘zida mujassamlashtirgan tasavvurlar va e’tiqodlar majmuini totem asosida kelib chiqqanligi xususidagi fikrlar ko‘pchilik folklorshunoslar tomonidan e’tirof etilgan. S.A.Tokarevning ma’lumotiga ko‘ra [7], ayrim urug‘ yoki qabilaning —totemi bo‘lgan hayvonlar kishilar tasavvurida diniy e’tiqodning shakllanishiga sabab

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

bo'lgan. Bu o'sha hayvon urug', qabila ijtimoiy xo'jalik hayotida muhim rol o'ynaganligi bilan bog'lanadi. Turkiy mifologiyada ham har bir hayvon turining o'ziga xos homiy ruhi borligi haqidagi qarashlar mavjud. Qadimgi ajdodlarimizning tasavvuriga ko'ra, o'lgan odamlarning ruhi ko'pincha muayyan jonivorlar shaklida moddiylashish xususiyatiga ega deb qaralgan. Rus xalq sehrli ertaklarining tarixiy asoslarini tadqiq etgan V.Ya.Proppning yozishicha, «qadimgi misrliklar o'lgan odam ruhi narigi dunyoga borganida u yerdagi biror narsa yoqmasa, o'zi xohlagan birorta jonivor ko'rinishiga kirib, bu dunyoga qaytib keladi, deb ishonganlar» [8]. Qahramonning muayyan jonivor ko'rinishiga evrilishi yoki jonzotlarning o'z terisini yirtib, odamga aylanishi motivlari qadimgi kishilarning jon bilan aloqador animistik tasavvurlariga bog'liqligini G'.Akramov, B.Sarimsoqov, J.Yusupov kabi olimlar ham e'tirof etishgan. Jumladan, etnograf Y.M.Pesherevaning fikricha [9], O'rta Osiyo xalqlarida qadimdan qo'yga insonlarni balo-ofatlardan asrovchi ilohiy jonivor sifatida munosabatda bo'lishgan. Qadimgi diniy tasavvurlarga ko'ra, qo'y himoyalovchi jonivor sanaladi. Hozirda ham xonadonlarda qo'y kalla suyagini daraxtga osib qo'yish, “ko'z tekkan” bemorni yangi so'yilgan qo'y ko'zi bilan silash odati mavjud. Xalq e'tiqodiga ko'ra, qo'y kalla suyagi hovlini va uning egalarini yomon ko'zdan hamda turli ofatlardan saqlar ekan.

Turmush tarzi chorvachilik va dehqonchilikka daxldor bo'lgan xalqimizda cho'ponlar piri sanalgan Cho'pon ota va Chorvadorlar piri Zangi Ota ruhiga bag'ishlab amallar o'tkazish o'lkamizda islom dini kirib kelguniga qadar ham mavjud bo'lgan. Zangi otaga sig'inish O'rta Osiyo va Janubiy Sibirdagi turkiy xalqlar, shuningdek, Rossiyada istiqomat qiluvchi tatarlar orasida ham keng tarqalgan. O'lkamizda Islom dini tarqalganidan so'ng ham butparastlik an'analarning ayrim qoldiqlari saqlanib qolgan. Qadimda asosiy boylik chorva bo'lganligi sababli, azaliy turmush tarzi chorvachilikka daxldor bo'lgan ajdodlarimiz osmon xudosidan podani ko'paytirish va himoya qilish uchun madad so'rashgan. Shuningdek, chorvadorlarning e'tiqodicha, yaylovdagi har bir hayvonning o'ziga xos piri bo'lgan va har yilda bir marta mana shu e'tiqod qilingan homiy pir nomiga atab qurbonlik qilingan. Qo'y homiysi-Cho'pon ota, qoramol homiysi- Zangiota, ot piri- Qambar ota, echki homiysi- Chig'at ota deb qaralgan. Qozoq xalqlari azaldan chorva bilan shug'ullanganligi sababli, Zangi boboni e'zozlab undan chorvani saqlash, balo-qazodan asrash va ko'paytirishni so'rashgan. “Zangi ota kimga qarasa, darhol boyib ketadi” kabi qarashlar ham mavjud. Ayrim tadqiqotchilar fikricha, tasavvurlarda totemizmning ayrim xususiyatlari xanuzgacha saqlanib qolgan. Afsonalarda

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

aytilishicha, Turkmanistonning shimol tomonida uzoq yillar yashab o‘tgan solih cho‘pon bo‘lgan ekan. Halollikda nom chiqargan cho‘pon dafn qilingan hududidagi tog‘ va ko‘l hozirda Zengibaba deb ataladi. Tatar xalqlari orasida esa Zangi boboga hovli egasi deb qaralgan va sayisxona, molxonada yashashiga ishonilgan. Uni sharafiga vaqti-vaqti bilan qurbonlik qilib turishgan. Hatto chorvachilikdagi ayrim anjomlarga (cho‘pon tayog‘i, no‘xta, tizgin, yugan va boshqalar) muqaddas buyum sifatida qaralgan. Chorvachilikda cho‘ponlar uchun yaylovda qo‘ylarning sog‘lig‘ini saqlash eng muhim vazifa hisoblangan. Agar yaylovda qo‘ylar biror-bir xastalikka chalinib, otarga zarar yeta boshlasa, cho‘ponlar jonivorlarni yaylov atrofida joylashgan muqaddas qadamjo va aziz avliyolarning qabrlari tomon haydab borganlar va ofatdan xalos qilish maqsadida madad so‘raganlar. Qolaversa, cho‘ponlar foydalanadigan har qanday buyum, ashyo ramziy ma‘no kasb etadi. Masalan, chorvadorlar orasida cho‘pon tayog‘i magik xususiyatga ega deb hisoblanadi. Cho‘ponlarning odatda har birida bittadan cho‘pon tayog‘i bo‘lib, uni olish sharafiga har kim ham musharraf bo‘lmagan. Cho‘pon o‘z tayog‘ini o‘z o‘g‘liga yoki ishongan shogirdi (cho‘lig‘i)ga topshirgan. Cho‘pon tayog‘i asosan gujum, tut, tol kabi daraxt novdalaridan qilingan. Cho‘pon tayog‘ining uzunligi 18-20 bo‘g‘imdan iborat bo‘lib, undan kalta ham, uzun ham bo‘lmagan. Yoshi ulug‘ cho‘ponlarning so‘zlariga qaraganda, hatto cho‘ponning tayog‘i tekkan bo‘ri ham ko‘p o‘tmay jon bergan. Tayoqni ustidan sakrash va sindirish qat‘iyan man etilgan, ya‘ni, tayoq cho‘ponlar oldida o‘ziga xos xususiyatga ega buyum, cho‘ponning himoya quroli sifatida qadrlangan. Axborotchilarning aytishicha, Navoiy viloyatining Nurota, Karmana, Konimex, Tomdi va boshqa hududlarida “Cho‘pon to‘yi” deya ataladigan marosim hozirda ham mavjud[10]. Mazkur marosimda shogird (cho‘lig‘) ustoz oldida mashaqqatli vazifani o‘z zimmasiga olganligining isboti sifatida tayog‘ni yerga qo‘yib, - uch marta uning ustidan sakragan: Agar cho‘ponlik tartib qoidasiga bo‘ysunmasam,- “Tayoqday quriy”, -deya, qasamyod qilgan. “Cho‘pon to‘yi”da asosan cho‘poning qarindoshlari va kekxa cho‘ponlar ishtirok etishgan. Shogird yigit ko‘pchilik oldida ustoz cho‘pondan tayoqni qabul qilib olgan. Kekxa cho‘pon kaltak, xurjun, pichoq, belbog‘ nishvan (arqon- jindan to‘qilgan) kabi cho‘ponlar uchun zaruriy buyumlarni shogirdiga taqdim etishi mazkur marosimning asosiy vazifasi sanaladi. (Nishvan- uzunligi 1-1,20 m qo‘y yungidan to‘qilgan arqon bo‘lib, tunda bir qo‘yning bo‘yniga podadan qochib ketmasligi uchun bog‘langan va cho‘pon uxlayotgan paytida nishvanni bir uchini o‘z qo‘liga bog‘lab yotgan. Agar otarda bir qoy yurmasa, boshqalari o‘rnidan qo‘zg‘almas ekan, nishvandan shu

“TURKIY XALQLAR FOLKLORINING OIYOSIY O’RGANILISHI MASALALARI” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

maqsadda foydalanishgan). Bugungi kunda ham xalqimiz orasida cho‘ponlar piri Cho‘ponotaga bag‘ishlab is chiqarish va cho‘ponlar risolasini o‘qish amallarida islomiy qarashlarning qadimiy e‘tiqodiy kultlar bilan sinkretlashgan ko‘rinishlari mavjud.

Umuman olganda O‘rta Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi odamlarning aksariyatining asosiy turmush tarzi chorvachilik madaniyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli ularning e‘tiqodiy qarashlari kult zamirida shakllangan. Shuningdek, og‘zaki nasrda epik homiy sifatida talqin etilish an‘anasi sakrallik mohiyatini oshirish maqsadida maydonga kelgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: опыт ареального сравнительного исследования. — Изд-во "Наука, " Сибирское отд-ние, 1984. — 268 с.
2. Селезнёв.А, Селезнёва.И, Беличьё.И. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. — М.: 2009. — 218 с.
3. Мырзашова А. К. Зооморфные признаки интеллектуальной концептосферы казахов и русских // Вестник Карагандинского государственного университета. — Караганда, 2010. — № 02 (58). — С. 13—18.
4. Кондыбай С. Зенги-баба // Казахская мифология. — Алматы: Нурлы Алем, 2005. — С. 127—128. — 272 с.
5. Jo‘rayev M, Shomusarov Sh. O‘zbek mifologiyasi va arab folklori. — T: 2001. — B.10-11.
6. Dissertantning folklor ekspeditsiyasi materiallari: Axborotchi: Samarqand viloyati Narpay tumanida yashovchi Mo‘tabar Shukurovadan 2020 yilda yozib olingan.
7. Токарев.С.А.Ранние формы религии. —М., 1990. —С. 65.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. 2-ое издания. — Л.: Наука, 1986. - с.187
9. Пещерова Е.М. Гончарное производства Средней Азии. М., 1959. - С. 100.
10. Dissertantning folklor ekspeditsiyasi materiallari: Axborotchi: Karmana tuman Do‘rmon qishlog‘ida istiqomat qiluvchi Bozorov Nuriddindan 2020 yilda yozib olingan.